Rasbiologi och skallmätningar var forskningsfront på 1800-talet

»De som inte kan komma ihåg historien är dömda att upprepa den«, avslutar läkarstudenten Pouya Ghelichkhan sin artikel om 1800-talsforskarna Anders och Gustaf Retzius, far och son, tillika profiler vid Karolinska institutet. Texten publicerades först i Medicinska föreningens tidskrift Medicor och återges här intill i Läkartidningen.

Kanske just för att inga detaljer i historien skulle falla i glömska efter att artikeln publicerats inbjöd Medicinska föreningen vid KI till »ett spännande föredrag samt tillfälle till diskussion och frågor omkring rasforskningens historia«. I hörsalen, uppkallad efter Gustaf Retzius, hölls föreläsningen av idéhistorikern fil dr Olof Ljungström, verksam vid Uppsala universitet men för närvarande anställd vid KI för att arbeta med historieskrivningen kring institutets moderna historia inför 200-årsjubileet år 2010.

Rasforskning, skallmätningar och minutiösa studier av kranier, som anatomerna vid KI ägnade sig åt på 1800-talet, måste sättas in i ett större sammanhang, enligt Ljungström. Anatomerna bedrev sin forskning i konstant dialog med kolleger i utlandet och relaterade sin verksamhet till en rad idéströmmar i samtiden, till exempel diskussionen om huruvida slaveriet kunde försvaras eller inte. Anders och Gustaf Retzius' forskargärning hänger samman med den större berättelsen om rastänkandets historia i Västerlandet.

– Det finns en förgrovad historieskrivning, som kommer fram inte minst i medierna, säger Olof Ljungström. Jag tror att vi har en vilja att förenkla och bortser från att variationen i motiveringar och uppfattningar var stor bland dem som på sin tid sysslade med rasforskning. Man ska inte på något sätt ursäkta eller ignorera det som pågick, men för tillfället finns ett underskott av historisk forskning kring de här sakerna.

Hela det västerländska samhället genomsyrades under 1800-talet av tankar kring »ras«. Det var tidsandan. Men rasforskningen var för den skull inte någon enkel och direkt avspegling av en viss bestämd uppsättning ideologiska intressen. Forskare hade som alla andra sina ideologiska övertygelser och styrdes av egna förutfattade meningar, men de var samtidigt underkastade forskningens metodik som verkade i ett kollektivt sammanhang, oberoende av forskarens personlighet.

– Både Anders och Gustaf Retzius är att betrakta som socialt progressiva, som liberaler, och representanter för dåtidens intellektuella elit i samhället, påpekar Olof Ljungström. De bekänner sig till den idétradition som bejakar gruppidentiteter, rastänkande och nationalism – framför allt europeisk nationalism. Liberalerna upptäcker »folket« och vill synliggöra det genom att klassificera och stoppa in i respektive fack. Det var den tidens progressiva tänkande som formulerade politiska, kollektiva identiteter i termer av »folket«.

RASFORSKAREN Burger-Villingen fastställer huvudformen på en kvinna i Berlin.
Foto: Scanpix

Målet var att beskriva mänskligheten kulturhistoria på naturvetenskapens språk. Den italienske vetenskapsmannen Giustiniano Nicolucci ställer år 1853 tre frågor till sin svenske kollega och korrespondent Anders Retzius. Frågorna definierar den internationella forskningsfronten vid denna tid:

1. Är ni fast och uppriktigt övertygad om människosläktets enhet?
2. Tror ni att människoraserna är resultatet av externt och internt inflytande av klimat, utbildning, levnadssätt, etc?
3. Om människans kranium en gång har haft en ursprunglig form, vilken är det i så fall sannolikast att den var?

Anders Retzius tar inte ställning, intressant nog. Han uppfattar att frågorna är kontroversiella i en pågående vetenskaplig strid och vill som objektiv forskare placera sin forskning på en oberoende nivå obefläckad av partsinlagor.

Den samtida tvisten gällde giltigheten av endera principen monogenism eller polygenism. Den förstnämnda var kongruent med den kristna läran och hävdade att människan är skapad som en enhet och följaktligen är en och samma art. Polygenismen vidhöll att mänskligheten består av flera ursprungliga arter.

De båda synsätten fick sin naturliga tillämpning i argument för och emot slaveriets berättigande. Polygenisterna kunde försvara slaveriets naturlighet genom påståendet att till exempel afrikaner är biologiskt annorlunda och underlägsna européerna. Monogenisterna å sin sida ansåg att afrikaners eventuella primitivitet berodde på förtryck och underutveckling snarare än på en naturlig ordning.

– Förutsättningarna för hela diskussionen förändrades gradvis från och med 1859, då Charles Darwin publicerade »On the origin of species«, förklarar Olof Ljungström. Det biologiska tänkandet tar till sig föreställningen om artföränderlighet och miljöinflytande på organismer, och motsättningen mellan monogenism och polygenism sjunker undan i samband med att den politiska frågan om slaveriet gradvis försvinner från dagordningen i och med slaveriets avskaffande.

Snart skulle även Anders Retzius' idéer demoleras av senare forskarkolleger. Vid det Nordiska naturforskaremötet 1842 förklarade han att han funnit nyckeln till en vetenskaplig klassifikation av mänskligheten. Han presenterade sitt system för uppdelningen av mänskligheten i »kortskallar« och »långskallar«.

– Retzius' stora insats i sin samtids vetenskap är att han försöker göra en naturvetenskaplig historieskrivning av Europas förhistoria, påpekar Olof Ljungström. Den bygger på en motsättning mellan en tänkt kortskallig urbefolkning identifierad som »lappar« och »basker«, och en förmodad långskallig invandrad befolkning som dagens européer huvudsakligen är ättlingar till.

Anders Retzius' resonemang står och faller givetvis med att »lappar« och »basker« kan visas ha samma skallform. Det blir till slut den franske forskaren Paul Broca som kullkastar teoribygget genom att helt enkelt, på grundval av egna fältstudier, omdefiniera baskerna som »långskallar«.

Dessutom angriper Broca Anders Retzius rent metodologiskt: KI-professorn arbetar, enligt Broca, med för små material, och endast med en kvalitativ metod som bara inspekterar kranierna och avgör formförhållanden i stället för att kvantifiera skillnaderna.

– Till skillnad från vad som ofta sägs, är Retzius' kranologiska system inte fullt kvantifierbart, framhåller Olof Ljungström. I och med att den samtida forskningen inser det faller Retzius' status kraftigt inom 1860-talets anatomiska rasforskning.

Sonen Gustaf Retzius arbetar hårt hela livet för att hålla sin fars minne levande. Han gör det genom att delvis omformulera sin fars forskning, så att den kan överensstämma med nyare antaganden.

Enligt Olof Ljungström kan man inte riktigt lita på Gustaf Retzius när han talar om sin far, lika lite som man riktigt kan lita på Herman Lundborg när denne refererar Anders Retzius, för Lundborg anknyter till Retzius för att använda honom som en historisk auktoritet för egna idéer.

OLOF LJUNGSTRÖM
fil dr, idéhistoriker, Uppsala universitet, för tillfället anställd vid Kulturenheten på KI inför institutets 200-årsjubileum år 2010.
Foto: Gabor Hont

– Man gör klokt i att bedöma Anders Retzius på hans egna villkor, utifrån det han själv skriver och från det som hans samtida säger om honom, förklarar Olof Ljungström. I stället utgår en stor del av vår historieskrivning gällande Retzius från vårt intresse för den senare rasbiologin och Lundborg. Vi har alltså en tendens att acceptera Lundborgs igenkännliga men förvrängda bild av Anders Retzius och utsagorna som representerar Lundborgs tolkningar av Retzius.

Anders Retzius själv är försiktig och tar sällan ställning i kontroversiella frågor. Vid enstaka tillfällen blottar han sig och spekulerar i huruvida det kan finnas en skillnad i hjärnans utveckling som förklarar bakhuvudets utseende hos afrikaner respektive européer. Det måste tolkas som att han sannolikt uppfattade det som tecken på europeisk intellektuell överlägsenhet, men det är nästan alltid svårt att fatta exakt vad han tyckte i kontroversiella frågor.

– Bara faktum att han såg vissa frågor vara kontroversiella är ju ett tecken på någonting, påpekar Olof Ljungström.

Som idéhistoriker tycks han peka på all biologisk forsknings fäbless för att resonera i termer av »biologiskt öde«, antingen det definieras på kollektiv nivå, som hos 1800-talets skallmätande anatomer, eller på individnivå, som i spjutspetspek författade av dagens genetiker.

Gabor Hont
frilansjournalist

RECENSIONER

Inlevelsefull bok om funktionshindrade barn

Doktorn kunde inte riktigt laga mig. Barn om sjukdom och funktionshinder och om hur vi kan hjälpa. 158 sidor.
Författare: Christina Renlund.
Förlag: Gothia; 2007. Beställes via ‹www.gothiaforlag.se›
Recensent: Gunilla Malm, docent, överläkare, sektionen för barnneurologi och habilitering, Karolinska Universitetssjukhuset Huddinge.

Christina Renlund är psykolog och psykoterapeut med lång erfarenhet av arbete med funktionshindrade barn och deras föräldrar vid Handikapp och habilitering i Stockholms läns landsting.

Boken är en respektfull och varmt mänsklig bok om små och större barn med olika typer av funktionsnedsättningar orsakade av cp-skador, ryggmärgsbråck, neuromuskulära sjukdomar, Downs syndrom eller annat. Besöket hos terapeuten har oftast berott på att någon närstående önskar hjälp med barnets påtagliga oro eller ängslan, vredesutbrott eller beteendesvårigheter, som försvårar livet för barnet självt och omgivningen.

Vi får möta många barn i boken. Först lilla Isabelle, snart 4 år, som är orolig, rädd och arg, och har svårt att sova på nätterna. Hon sitter i rullstol. Först efter flera besök kan hon formulera den fråga som uppfyllt och oroat henne mest: Kommer jag att kunna gå när jag blir stor? William har Aspergers syndrom och är hetlevrad och slåss och kan inte behärska sin ilska mot kompisar i skolan utan behöver hjälp. Leida ska operera sina ben och är jätterädd för sprutor, över att behöva ha ont och att behöva spy efter narkosen. Sara, som har en cp-skada, vill ha ständig uppmärksamhet, som en bebis, trots att hon är nio år. Simon har ett lindrigt förståndshandikapp och muskelsjukdom, men han bråkar inte alls, visar ingen oro, visar ingenting. Han vill helst inte synas eller finnas till, vill inte leka, vara glad, arg eller ledsen eller lära sig någonting. Flera barn, var och en med sin historia, beskrivs i boken på ett enkelt, lättförståeligt sätt. Stundvis är boken rent smärtsam att läsa.

Vi får ta del av barnens tankar, funderingar och känslor gentemot sina handikapp genom deras egna berättelser och teckningar. Genom samtalen mellan barnet och terapeuten som återges i boken får läsaren möjlighet att lära sig använda bra ord och uttryck för att svara på barnets frågor och hjälpa dem kunna sätta ord på sina känslor. Boken ger också en översiktlig bakgrundskunskap till hur barn tänker och funderar i olika åldrar. Vi får följa hur barnet får hjälp att komma vidare med sina svårigheter genom att skriva brev till sin rädsla eller till sin operation, rita pratbubblor, rita serier, göra självbilder eller föra dagbok.

Boken är skriven utifrån funktionshindrade barns situation, men är allmängiltig och borde kunna läsas av alla som arbetar med kroniska sjukdomar för att inse hur mycket mer barnet förstår av sin sjukdom, än vi kanske tror. ■